

सिंहावलोकनो-१

- मधुसूदन ढांकी

सत्ताहांतनी छुट्टीओमां नवरशे अनुसंधानना पाछला अंकोनुं विशेष ध्यानपूर्वक अवलोकन करवानो मोको मळेलो. ए सौमां जुदा जुदा शोधक्षेत्रोने उपयुक्त विषयो अने तेमनां पासांओना अभ्यास माटे विपुल प्रमाणमां सामग्री अपायेली छे. जेम जेम क्रमांक आगळ वधतो आवे छे तेम तेम प्रगट थई रहेली अनेक साहित्यादि अद्यावधि अज्ञात-अल्पज्ञात प्राकृत-संस्कृतादि विविध प्राचीन-मध्यकालीन कृतिओ, जूनी भाषाओमां मळता विशिष्ट शब्दोनी चर्चाओ वगैरेनी मात्रा वधती जती देखाय छे, जेना थकी नानकडा विनम्र प्रयत्न रूपे थयेला प्रारंभथी आगळ वधीने अनुसंधान हवे शोध-सामयिकनी कक्षाए पहुँची गयुं छे. आचार्य विजयशीलचंद्रसूरि एवं प्रा. डा. हरिवल्लभ भायाणीनां फळदायी सहियार संपादन तेम ज तेमां तेमनां बन्नेनां तेजस्वी प्रदानो माटे पण बन्नेनो जेटलो आभार मानीए तेटलो ओछो छे. अनुसंधान 'अंक ३'थी लई पछीना केटलाक अंको अंतर्गत प्रगट थयेली (अने मारा निजी शोधक्षेत्रना रसवर्तुळ अंदर आवी जती) केटलीक सामग्री अतिरिक्त विभावो, विचारो, कथनो, ऐतिहासिक पासांओ आदि पर अहीं टूंकणमां अवलोकनो रजु करीश.

(१) 'अंक ३'मां आचार्य विजयशीलचंद्रसूरिए प्रकाशमां आणेल, तपागच्छेय विजयदानसूरिशिष्य सकलचंद्रकृत 'सीमंधर जिनस्तवन'(प्रायः ईस्वी १६मी सदीनुं आखरी चरण)मां पद्यगुच्छे पर, प्रत्येक गुच्छ जे जे रागमां गावानो हतो तेनो निर्देश पण देवायेलो छे. आ वस्तु संगीतशास्त्रना, अने तेमांवे पुराणा रागोना इतिहासना अभ्यासीओने अमुक अंशे उपयोगी नीवडे तेम छे. तदनुसार तेमां राग 'गउडी' (मध्यकालीन संगीतशास्त्रो तेम ज कर्णाटक संगीतनो राग 'गौडी'), 'हुसेनी वईराडी', 'मल्हार', 'मालवा गउडी' (कर्णाटक संगीतनो माथा मालवगौड), 'धोरणी' (अज्ञात) अने 'धन्यासी' (कर्णाटक संगीतमां आजे पण ए ज अभिधान, पण हिं. धनाश्री), एटलां राग-नामो मळे छे. आमां 'हुसेनी वईराडी' अभिधान ध्यान खेंचे तेवुं छे. 'वईराडी'ए कर्णाटक संगीतमां ज्ञात 'वराडी' (जेम के पन्तुवराडी, कुंतलवराडी)

અને પ્રાચીન વિભાષા 'વારટી'નું સ્મરણ કરાવી જાય છે. આગળ જોડેલો 'હુસેની' શબ્દ બતાવે છે કે મુસ્લિમ ઉસ્તાદો દ્વારા કંઈ નહીં તો યે મોગલ જમાનાથી નવા રાગો બનાવી તેમાં સર્જકનું વ્યક્તિગત અરબ્બી વા ફારસી અધિધાન જોડી દેવાની પ્રક્રિયા = પ્રથા ચાલુ થઈ ગયેલી. વર્તમાને પ્રચલિત 'વિલાસખાની તોડી', 'હુસૈની કાનડા', 'હુસૈની યમન' વગેરે આવી પ્રક્રિયાના ફલરૂપે ઉદ્ભવેલાં છે. 'મલ્હાર' રાગ આજે પણ એ જ નામે ઓળખાય છે; પણ મધ્યકાલીન સંગીતશાસ્ત્રોમાં 'વિભાષા' (રાગિની) દર્શક નામ 'મલ્હારી' મળે છે. અલબત્ત પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્રોમાં આવતાં એ જ (કે તેનાં પૂર્વજ સમાન) નામવાળા રાગો, મોગલ યુગના જૈન સાહિત્યના ઉપર્યુક્ત રાગો, અને આજનાં એ જ (કે પછી તન્નિષ્પન્ન) નામો ધરાવતા રાગોની સ્વરાવલી તેમ જ સંચાર એક યા સમાનરૂપી હશે કે કેમ તેનો વિશેષ વિગતોની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે.

અનુસંધાન 'અંક ૧૦'માં મુનિવર મહાબોધિવિજય દ્વારા સંપાદિત તપાગચ્છીય મુનિ પુણ્યહર્ષ વિરચિત 'લેખશ્રંગાર' (ઈસ્વી. ૧૫૮૨)માં પણ થોડાંક રાગ-નામો મળે છે : જેમકે 'અસાઝરી' (હિં. આસાઝરી), 'મધુમાધ' (હિં. મધુમાધ-સારંગ, કર્ણાટકી સંગીતનો રાગ 'મધ્યમાદિ'), 'દેસાખ' (દેશાચ્ચ, ઇટલે કે હિં. દેશ), 'માલવીગુડુ' (કર્ણાટકનો માલવગૌડ), 'ધન્યાસી', 'ગોડી', (ગૌડી) અને 'ગુડીધન્યાસી' (ગૌડધન્યાસી).

(૨) 'અંક ૩'માં મુનિવર વિમલકીર્તિવિજય દ્વારા વિ.સં. ૧૧૬૫ (ઈસ્વી ૧૧૦૯)માં ધરુચમાં રાણી શ્રાવિકાએ પૌર્ણમિક ધર્મઘોષસૂરિ પાસે ધારણ કરેલ દ્વાદશવ્રત સંબંધનું પ્રાકૃતમાં મળી આવેલ વર્ણન વિરલ વસ્તુ છે. આ પ્રકારના થોડાંક દાખલા આ અગાઉ પ્રકાશમાં આવેલાં. જેમકે છાંડા શ્રાવકે સં. ૧૨૧૬ (ઈસ્વી ૧૧૬૦)માં માનતુંગ (બૃહદ્ગચ્છીય ?) પાસે, સં. ૧૨૫૪ (ઈસ્વી ૧૧૮૮)માં રત્નાદેવી શ્રાવિકાએ ભદ્રગુપ્તસૂરિ પાસે, એ જ રીતે એ મધ્યકાળમાં શ્રીયાદેવી શ્રાવિકાએ (ભદ્રગુપ્તસૂરિ પાસે ?), યશોમતી શ્રાવિકાએ ભદ્રબાહુસૂરિ પાસે, અન્ય કોઈએ ચંદ્રસૂરિ પાસે, વગેરે. (જુઓ *Catalogue of Palm-leaf manuscripts in the Śāntinātha Jain Bhaṇḍāra, Cambay, Pt. 2*, GOS. 149, Comp. Muni Punyavijaya, Baroda 1966, pp. 218-220.)

(૩) પ્રસ્તુત 'અંક ૩'માં જ ટૂંકી ચર્ચા (પૃ. ૨૮-૨૯) અંતર્ગત "(૧) 'ઘડંલી' " શબ્દ પર ભાયાણી સાહેબે સસાર ચર્ચા કરી છે. સૌરાષ્ટ્રના કંઠાળનાં શહેરોમાં 'લ'ને બદલે 'ર' બોલાતો હોઈ ત્યાં, મૂઢભૂત સ્વસ્તિક આકાર ઘડં વડે (ક્યારેક ચોંચા વતી પળ) બાજોઠ પર (કે જમીન પર) કરવાની ક્રિયાને 'ઘડંલી પૂર્વી' એમ કહેવાને બદલે 'ઘડંરી કાઢવી' એવો શબ્દ પ્રયોગ સાંભળવા મળે છે. ઘડંલી, 'સ્વસ્તિક' ઉપરાંત તેના કોણોમાં પરિવર્ધિત ભુજાઓથી સર્જાતા 'અક્ષય સ્વસ્તિક' (જીવાજીવાભિગમસૂત્ર આદિમાં આવતાં 'અક્ષય સોથિયા')ના આકારે પણ આલેખવામાં આવે છે. અહીં આ ઝાસ સંદર્ભમાં એક અન્ય હૈતવની સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. જૈનોમાં ઘણાકાઢથી 'અક્ષય સ્વસ્તિક'ને 'નંદાવર્ત' માની લેવામાં આવ્યો છે, જે મોટો ભ્રમ છે. બીજી વાત એ છે કે સદીઓથી 'નંદાવર્ત'ના ઉચ્ચાર અને જોડણી (મુનિઓ પણ મધ્યયુગથી લઈ આજ દિવસ સુધી) 'નંદાવર્ત' સરખો કરે છે જે ભૂલભરેલું છે.

'નંદાવર્ત' એ 'અક્ષય સ્વસ્તિક'થી જુદી જ આકૃતિ છે, આજે લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષથી તેની અસલી આકૃતિ ખુલાઈ ગઈ છે. કોશકારે અનુસાર તેને જલચર 'મહામત્સ્ય' કે 'અષ્ટપાદ' (giant squid, octopus)વા 'કરોઢિયા' કે પછી 'તગર'ના કુલની આકૃતિ સમાન ગણે છે. આ સૌમાં પાદ (કે પાંચડીઓ) વહેલી હોઈ, તે ઉપમાના આધારે અસલી નંદાવર્તની પોછાન થઈ શકે છે. તેની આકૃતિ મૌર્યકાલીન ચલણી મુદ્રાઓ (કાર્ષાપળ) પર અને મથુરાના શકકાલીન જૈન આયાગપટ્ટો પર—અને આમ ઈસ્વીસન્ પૂર્વે ત્રીજી સદીથી લઈ ઈસ્વીસનની પહેલી સદી સુધી અંકિત થયેલી જોવા મળે છે. સ્વસ્તિક, અક્ષય-સ્વસ્તિક, અને નંદાવર્તની આકૃતિઓ આ સાથે રજૂ કરું છું (જુઓ પૃ. ૧૬૫) તે ઉપરથી ત્રણેના દેખાવમાં રહેલું અંતર સ્પષ્ટ થશે. 'સ્વસ્તિક' અને 'નંદાવર્ત'નો સમાવેશ અષ્ટમંગલોમાં થાય છે. 'નંદાવર્ત'ને સ્થાને શિલ્પચિત્રાદિ અંકનોમાં જૈનોમાં 'અક્ષય સ્વસ્તિક'ની ચિત્રણા ઠેઠ ૧૧મી સદીથી તો થતી આવી છે. જેમકે કુંભારિયાના શાંતિનાથ જિનાલય(પ્રાયઃ ઈસ્વી ૧૦૮૨)ના ગૂઢમંડપના દ્વાર ઉપરના અષ્ટમંગલપટ્ટમાં અસલી નંદાવર્તને બદલે અક્ષય-સ્વસ્તિક કોરેલો છે—જે ભૂલ શોચનીય છે. વર્તમાનમાં પણ જૈનોમાં અક્ષય-સ્વસ્તિકને જ નંદાવર્ત તરીકે કૂટી મારવાની પ્રવૃત્તિ રહી

છે. 'નંદ્યાવર્ત'માં નંદીના આવર્તનનો, ધુરીને આધારે ગોળ ગોળ ફરવાનો ભાવ રહેલો છે; જેમ અરહટ (રૅટ) અથવા ઘાળીનો બઢદ ચક્કર ચક્કર ફરે તેમ. મેં ઉપર જે ચિત્ર આપ્યું છે તે મથુરાના ઈસ્વીસનની પ્રથમ સદીમાં અંકાયેલ આયાગપટ્ટમાં વચ્ચે મોટાં માંગલિક ચિહ્ન રૂપે કોરેલું છે. તેની ચતુર્ભુજાઓ માછલીના ઉત્તરાંગ જેવી બતાવી હોઈ કોશકારોએ કહેલ 'મહામત્સ્ય'નું પ્રતિમાન પણ ત્યાં સાર્થક બનતું જોઈ શકાય છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણે આકૃતિઓ કેટલીક વાર અપસવ્યક્રમથી (પરત્લે કે કલટા ક્રમથી) પણ આલેખવામાં આવે છે.

ખોડીદાસ પરમારે 'ઘડંલી' અને 'સ્વસ્તિક'ની આકૃતિઓ વિષય પરની ચર્ચાને આગળ ધપાવતાં અનુસંધાન અંક ૪ (પૃ. ૮૬-૮૮ પર) વિશેષ કહ્યું છે અને ત્યાં ભાયાળી સાહેબની પણ એ પર વિશેષ નોંધ છે, જે અધ્યસનીય છે.

શ્રીપરમારે "ગૌમૂત્રિક" શબ્દ અને તેનો વર્તમાને પ્રચલિત ગુજરાતી પર્યાય "બઢદ મૂતરણાં" વિષે પણ વાત કરી છે. શિલ્પમાં પણ "ગૌમૂત્રિક" ખાત મંદિરોના દ્વારબંધમાં 'પત્રશાખા' પર કોરવામાં આવતી અને વૃદ્ધ સોમપુરાઓ તો આજે પણ એ ખાતને બોલચાલમાં બઢદ-મૂતરણાં જ કહે છે.

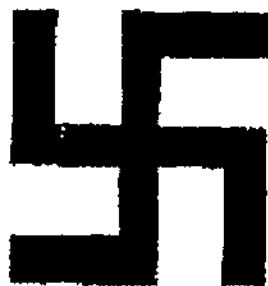
(૪) 'અંક ૪'માં આચાર્ય વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ હરિભદ્રસૂરિના 'પંચાશક' પ્રકરણનું સદીઓથી ૨૦મું વિલુપ્ત થયેલું પ્રકરણ કાઢી પ્રગટ કર્યું છે, જે એક અપૂર્વ ઉપલબ્ધિ છે. આચાર્યશ્રીને ધન્યવાદ. જોકે તેનું શૈલી, વસ્તુ, અને સંદર્ભોની દૃષ્ટિએ વિશેષ પરીક્ષણ થવું જરૂરી છે.

(૫) 'અંક ૫'માં (પૃ. ૧-૩)માં આચાર્યવર વિજયસૂર્યોદયસૂરિ દ્વારા પ્રકાશમાં આવેલું "ધુમાવલી-પ્રકરણ" એક સરસ અને મનોહારી રચના છે. તેમાં આવતા અંતિમ 'ભરવિરહ' શબ્દ પરથી તેમણે તે (યાકિનીસૂનું) હરિભદ્રસૂરિની રચના હોવાનું જે સૂચન કર્યું છે તે અસ્થાને નથી. ભાષા-કલેવર અને સંગઠન જોતાં તે રચના ઈસ્વીસનના ૧૦મા શતકથી પહેલાંની હોઈ શકે છે : અને તે આઠમા સૈકા પછીની અને કોઈ ચૈત્યવાસી જતિની ન હોય તો હરિભદ્રસૂરિની પણ હોઈ શકે છે. આ અંગે વિશેષ અધ્યયન કરીને આશ્રયી નિર્ણય લેવો ઘટે. (મને તો તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ હરિભદ્રસૂરિની જ હોય તેમ લાગે છે.)

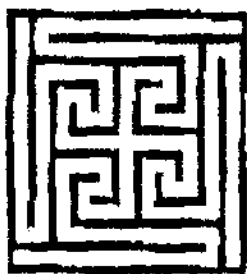
(૬) ઉપર્યુક્ત અંકમાં (પૃ. ૪૦-૪૧ પર) મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રજીએ “શત્રુંજયમંડન ઋષભદેવ-સ્તુતિ” પ્રકાશિત કરી છે, જે રચના તીર્થનાયક સંબંધમાં એક વિશેષ અને પશ્ચાત્કાલીન હોવા છતાં કામની કહી શકાય તેવી, ઉપલબ્ધ છે. ૩૪માં પદ્યમાં કર્તાનું નામ ‘વિજયતિલક’ આપ્યું હોવા છતાં તેમણે ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ તેમ જ ‘ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ’ના આધારે તેને તપાગચ્છીય વિજયદાનસૂરિશિષ્ય ‘વાસણા’ની કૃતિ હોવાનું કહેલું; પણ ‘અંક ૬’ (પૃ. ૧૧૪) પર “ ‘શત્રુંજય-મંડન ઋષભદેવ-સ્તુતિ’ની પ્રાપ્ત વધુ હસ્તપ્રતો” અંતર્ગત આગળના સાંપ્રતકાલીન લેખકોએ કરેલી ભૂલ, તેની ટીકાના આરંભના ઉલ્લેખ અન્વયે, મુનિશ્રીએ સુધારી લીધી છે, તે યોગ્ય થયું છે. પ્રસ્તુત વિજયતિલક સૂરિ તપાગચ્છના જ હતા અને તેમનો સત્તા સમય સં. ૧૬૭૩-૧૬૭૬ (ઈસ્વી ૧૬૧૭-૧૬૨૦) હોવાનું મો.દ.દેશાઈએ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અંતર્ગત નોંધ્યું છે.

(૭) અનુસંધાનના પાંચમા અંકમાં જ મુનિમહોદય શ્રી રત્નકીર્તિવિજયજી દ્વારા બે સરસ્વતી-સ્તોત્ર પ્રકાશિત થયાં છે. જેમાંનું પ્રથમ તો સારાભાઈ નવાબ દ્વારા ‘મહાપ્રભાવિક નવસ્મરણ’ (અમદાવાદ ૧૯૩૭)માં પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે. તેના કર્તા છે ભદ્રકીર્તિ અપરનામ બપ્પભટ્ટિસૂરિ (કવિકર્મકાલ પ્રાયઃ ઈસ્વી ૭૭૦-૮૩૯). શ્રીલક્ષ્મણ ભોજકે પણ એમણે એ સંબંધમાં મુનિજીનું ધ્યાન દોરેલું તેમ મને વાત કરેલી. જ્યારે બીજું શ્રુતદેવતાનું સરસ્વત્યષ્ટક નવીન જણાય છે. રચનામાં ગૂંથાયેલા પઞ્ચત્રિશદ્ગુણોપેતા, સંસૃષ્ટિવિગમધૌવ્યદર્શિકા, જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર-રત્નત્રિતયદાયિકા, સ્યાદ્વાદિહૃદયામ્ભોજસ્થાયિની, સ્યાદ્વાદવાદિની જેવાં વિશિષ્ટ સૈદ્ધાંતિક-દાર્શનિક ઘચરકાંઓ ઉપરથી સંગ્રથનની આદત દિગંબર કર્તાની હોવાનો ભાસ કરાવે છે. ક્યાંક ક્યાંક બ્રાહ્મણીય ચર્ચાલાતનો પણ સ્પર્શ વરતાય છે. જેમકે મનુપૂર્વસ્વરૂપિણી, ભુવનેશ્વરી, બ્રહ્મબીજધ્વનિમયી, હજ્જાડ્યાન્ધકારસ્ય હરણે તરણિપ્રભા, इत्यादि.

स्वस्तिक

अक्षय स्वस्तिक

स्वस्तिक